

ЯКУНІНА А. О.,кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії та права
(Дніпродзержинський державний
технічний університет)**ГАЛАГАНОВ В. О.,**студент
(Дніпродзержинський державний
технічний університет)

УДК 321.01

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ РЕЖИМІВ УКРАЇНИ ТА СВІТУ**

Стаття присвячена дослідженню державних режимів, які мають місце у цивілізованому світі, визначенні умов та причин переходу країн від одного режиму до іншого; прогнозуванню змін політичних режимів у майбутньому; встановленню їхнього значення для розвитку людського суспільства; дослідженню прав і обов'язків кожної людини за часів панування певного режиму.

Ключові слова: державний режим, демократія, Україна, світ.

Статья посвящена исследованию государственных режимов, которые имеют место в цивилизованном мире, определении условий и причин перехода стран от одного режима к другому; прогнозированию изменений политических режимов в будущем; установлению их значения для развития человеческого общества; исследованию прав и обязанностей каждого человека во времена господства определенного режима.

Ключевые слова: государственный режим, демократия, Украина, мир.

Article is sanctified to research of state modes that take place to be in civilized world, determination of terms and reasons of transition of countries from one mode to other; to prognostication of changes of political modes in future; to establishment of their value for development of human society; to research of rights and duties of everybody in days of domination of certain mode.

Key words: state mode, democracy, Ukraine, world.

Вступ. На сьогоднішній день у багатьох країнах світу відбуваються трансформаційні процеси, що торкаються економічних, соціальних, екологічних питань. Та найбільш важливими можна вважати перетворення в політичній системі світу. З кожним роком все більше і більше країн переходять від тоталітарних режимів до демократії, будуючи основу для подальшого розвитку не тільки в політичній, а й в інших сферах суспільного життя.

Постановка завдання. Метою даної роботи є дослідження трансформаційних процесів у системі державних режимів України та світу; визначення умов та причин переходу країн від одного режиму до іншого; прогнозування змін політичних режимів у майбутньому; встановлення їхнього значення для розвитку людського суспільства; дослідження прав і обов'язків кожної людини за часів панування певного режиму.

Результати дослідження. Перед тим, як почати дослідження трансформаційних процесів, варто визначити суть поняття «політичний (державний) режим». Згідно з найбільш поширеним тлумаченням, режим визначається як сукупність засобів і методів здійснення економічної і політичної влади певних груп і класів.

Л.М Куликов тлумачив так: «Політичний режим – це ті засоби і методи, якими ця влада забезпечує своє панування в країні і управління суспільством» [10, с. 128].

Л.П. Борисов стверджував, що «політичний режим являє собою спосіб функціонування політичної системи суспільства, визначальний характер політичного життя суспільства» [11, с. 144].

Французький політолог Жан-Луї Кермонн уточнив формулу М. Дюверже: «Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституційного та соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичного управління даної країни на відомий період». Дане розуміння політичного режиму стало загальноновизнаним у європейській політичній науці.

В.С. Петров говорив, що політичний режим – це конкретний прояв державної організації, що виражається в стані і характері демократії та політичної свободи в суспільстві. Г. О'Доннел і Ф. Шміттер підкреслюють, що режим – це сукупність явних чи прихованих структур, «які визначають форми і канали доступу до провідних урядових постів, а також характеристики [конкретних] діячів, ... використовувани ними ресурси і стратегії...» [15, с. 231].

Для того, щоб розібратись, як та чи інша країна змінювала свої політичні погляди, які втілювались як у формі державного правління, так і у формі державного режиму, необхідно розглянути умови, в яких розвивалась країна на певному етапі свого розвитку, та ключові події, що ставали причиною змін у політичному устрої держави. Щоб провести такі дослідження, необхідно розглядати ці зміни в історичному контексті. На нашу думку, аналізувати позаісторично трансформаційні процеси в політичній системі країн не доцільно.

Повертаючись до минулого, варто наголосити, що на початку свого розвитку людське суспільство не мало політичного устрою. Спочатку воно було представлено первісним людським стадом, а потім первісною общиною. Перші кроки для формування політичної системи було покладено після неолітичної революції, коли виникає прототип інституту приватної власності, відбувається соціальне розшарування та поглиблення майнової диференціації, що призводить до того, що одні люди отримали владу над іншими. Варто зазначити, що первіснообщинний устрій мав демократичні риси, та під час доби неоліту змінюється першими антидемократичними режимами.

Наступним періодом у розвитку політичної системи можна вважати епоху існування давнього Єгипту та Месопотамії. В цей час формується і починає існувати перший державний режим – деспотія. Єгипетські фараони прирівнювали себе до богів, наділяючи себе необмеженою владою та володінням майна. Формування першого державного режиму як антидемократичного можна пояснити тим, що на той час навіть найбільші землевласники та підприємці не могли впоратися з головним для того регіону завданням – створення централізованої системи водопостачання для сільськогосподарських потреб (поливання землі, напування худоби та інші). Тільки держава могла створити систему ірригації та підтримувати її в належному стані. Якщо подивитись на систему Давньої Месопотамії, то можна побачити, що в цей же період відбувається жорстка централізація влади, поширюється работоргівля, опори владі придушуються і караються [8].

На європейському континенті в період VIII–VI століть до нашої ери також формуються антидемократичні режими, а саме тиранія в грецьких полісах. Грецькі тирані, які найчастіше походили з родової знаті та не хотіли ділити владу з народом, силоміць захоплювали владу і спирались на грубу силу, яка допомагала їм утриматись при владі [20, с. 143]. Як писав у своїх працях Арістотель: «Характерною рисою тирана є прагнення не до загальної користі, а для вдоволення власних бажань і посилення влади, хоча б і законної» [2, с. 183]. Одним із найвідоміших тиранів того часу вважається Пісістрат, який правив у 560–527 роках до нашої ери. Парадоксальним є той факт, що спочатку він був прибічником і навіть учнем

славновісного Солона Афінського – давньогрецького демократичного правителя і реформатора. Але після смерті останнього Пісістрат захопив владу в Афінах. Та незважаючи на встановлений ним тиранічний режим, Пісістрат матеріально допомагав селянству і бідноті, налагодив добрі відносини з аристократією та намагався проводити релігійні та культурні реформи [4, с. 224–226].

Поширення антидемократичних режимів відбувалось упродовж багатьох років, доки в Афінському поліссі не зародились перші риси сучасної демократії. Період з 500 до 321 року до нашої ери вважають добою розквіту демократії в античному світі. Та варто зазначити, що в Афінах демократичний режим сформувався не відразу. Спочатку там панувала така ж антидемократична система, як і в інших країнах того часу, яка була скинута народом через надмірне загострення ворожнечі між демосом та аристократією. За ствердженням американського дослідника та есеїста К. Романо, «досвід афінської демократії і сьогодні привертає більшу увагу вчених, ніж сучасні реалізації демократії». За даними джерел, що збереглись у давньому поліссі, афінська демократія мала риси, притаманні для сьогоденних демократичних режимів, так і певні особливості. Звісно, найголовнішою відмінністю була відсутність права голосу у жінок і рабів. Афінська система не відмовлялась від рабів та їх дармової праці. Та незважаючи на певні недоліки, цей режим мав певні переваги, порівняно із сучасним політичним устроєм деяких країн світу. Дані переваги полягали в тому, що всі громадяни, які проходили за тодішніми критеріями, могли займати високі державні пости та керувати полісом. Як писали в журналі «The Guardian»: «Давні афіняни, скоріше за все, назвали б американську чи британську політичні системи олігархічними» [18, с. 82].

Доволі цікавим і незвичним був державний режим античного Риму, де було вперше проведено розмежування влади на законодавчу (сенат) та виконавчу (імперій). За надзвичайних обставин, коли було потрібно зосередити владу в руках однієї людини, сенат обирав диктатора на строк до 6 місяців. Важливим був і той факт, що для вирішення внутрішніх конфліктів був створений «Закон 12 таблиць», який регулював усі сфери суспільного життя. Як писала видатний політичний теоретик та історик Ганна Арентт: «Римський народ був зобов'язаний своїм існуванням народженому війною партнерству, а саме, союзу між патриціями та плебеями, кінець внутрішньому розбрату між якими було покладено відомим *Leges XII Tabularum*» [1, с. 216]. Систему, описану в даному звіті законів, називають класичною моделлю історії Давнього Риму. Вона включала демократичні, олігархічні та монархічні елементи. Докорінно змінюється ситуація після приходу Гая Юлія Цезаря. Під час його правління поступово зменшуються права сенату і посилюється одноосібна влада цезаря. Така традиція буде зберігатись у Римській імперії до кінця її існування. Варто зазначити, що певні елементи політичного устрою та державного режиму змінювались в залежності від правителя, який очолював імперію, та, здебільшого, вони були не надто суттєвими.

Вищесказане дозволяє зробити висновок, що на початку античної доби у світі панували жорсткі, антидемократичні режими. Мало того, що тодішні правителі мали необмежену владу – вони ще й прирівнювали себе до богів. Але з плином часу ситуація змінюється – з'являються країни з характерними рисами демократії, відбувається її поступовий розвиток. Та варто зазначити, що за доби античності демократія поширювалась лише у деяких полісах Греції і не знайшла особливої підтримки у світі.

На зміну давнім часам приходить середньовіччя, але ситуація залишається тією ж. Певні риси політичних режимів збереглись, але відбуваються і деякі зміни. На політичну арену виходить новий режим, який отримує великий вплив і могутність – теократичний. Загальновідомо, що католицька церква в середньовіччі контролювала більшість країн Західної Європи і частину країн Східної. Європейські монархи неухильно дотримувались вказівок Папи Римського, боячись відлучення від церкви і, як наслідок, загострення конфлікту з усіма сусідами. Будь-які прояви невдоволення вважались ересю і карались смертю. Для ліквідації невдоволених і підозрюваних навіть було створено каральну організацію – інквізицію. Ватикан довго утримував своє панівне становище, але втратив його із початком Реформації та переходом європейських монархів до нової, протестантської віри. Трансформаційні про-

цеси, що відбувались за доби Відродження та Реформації, торкнулись не тільки культури і освіти – політичний устрій світу також зазнав значних змін. Дані процеси створили міцні підвалини до появи нового, революційного на той час державного режиму – демократії у тому вигляді, у якому ми її бачимо сьогодні [19, с. 78].

Нова епоха в розвитку людського суспільства – Просвітництво – значною мірою вплинула на систему світових державних режимів. У цей час зароджуються і починають поширюватись революційні ідеї вчених-просвітителів, які мали гуманістичне спрямування. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. формується класична буржуазна ліберальна модель демократії, елементи якої активно розвивали А. де Токвіль, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, Дж. Мілль, Ш.П. Монтеск'є, І. Кант. Лібералізм уперше в історії політичної думки відокремив за допомогою закону індивіда від суспільства і держави, захистив права меншості, проголосив політичну рівність громадян, визнав особистість первинним і основним джерелом влади. Також цей період характеризується, як доба революцій та усунення від влади монархів. Найвизначнішими були Війна за незалежність у США 1775–1783 рр. та Велика французька революція 1789–1799 рр. Датою народження сучасної демократії можна вважати ухвалення Конгресом США 4 липня 1776 року Декларації незалежності. Найповніше характеризує її суть та значення наступний уривок: «Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя. Розважність, звичайно, підказує не змінювати здавна встановлені уряди з дрібних і минулих причин; згідно з цим досвід свідчить, що людство воліє радше терпіти, поки лихо стерпне, ніж виправляти лихо скасуванням звичних форм. Проте, коли довга низка правопорушень і зловживань владою незмінно спрямована на досягнення тієї мети, виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, тоді народ має право та обов'язок повалити такий уряд і встановити нову форму забезпечення народу в майбутньому» [6].

Разом зі світовими політичними процесами відбувались зміни і в Україні. Очолювана Богданом Хмельницьким Гетьманщина переживала важкі часи, ведучи боротьбу з Польщею. Але, незважаючи на складність зовнішньої ситуації, наші пращури намагались побудувати суспільство таким, в якому кожна людина мала б рівні права та обов'язки. Відомий історик Михайло Грушевський у своїх працях називав Гетьманщину «християнською демократичною республікою». Також важливою подією для формування не тільки української, а й світової демократії, можна вважати написання «Договорів і Постановлень прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипом Орликом у 1710 році. Фактично цей документ став першою у світі демократичною Конституцією, положення з якої були використані при написанні Конституцій США та Французької Республіки [3]. На жаль, через ряд зовнішніх обставин цей документ не був уведений у дію.

Після демократичних революцій відбувається поступовий перехід від монархічного авторитаризму до демократії. У європейських країнах монархи втрачають свою владу. А більша частина влади переходить до народу через виборні органи – парламенти. Не можна не погодитись із твердженням, що процес переходу до демократичного суспільства був складним і довготривалим. Складність переходу полягала в тому, що великі підприємці та землевласники не хотіли ділитись владою з народом, і тому шукали різні шляхи для підпорядкування політичної системи під свій контроль. Та все ж таки демократія неухильно укріплюється і поширюється у світі.

Нові зрушення у світовій системі державних режимів відбулись у XX столітті. Варто звернути увагу на появу нового, раніше невідомого політичного режиму – автократію або «вождизм». Цей режим був поширений у XX столітті в Німеччині та СРСР і характеризувався всеосяжною владою та контролем однієї особи – вождя («вождя народів» в СРСР та «фюрера» в Німеччині), які спирались на силові структури і знищення непокірних.

Після Жовтневої революції 1917 року до влади в Росії приходять більшовицька партія, очолювана Володимиром Леніном, яка проголошує курс на комунізм – систему, за якої вся повнота влади і власності буде належати безпосередньо народові. «От каждого по способности, каждому по потребности», – таким стало гасло комуністичного суспільства. Але реальна ситуація докорінно відрізнялась від проголошених принципів. Хоча теоретично комунізм ґрунтувався на наукових працях німецького вченого Карла Маркса, в реальності їхня структура, методи управління та суть були докорінно іншими. Як казав італійський суспільний діяч та мистецтвознавець П'єр Пазоліні: «Конечно, случай России тяжелее не столько из-за строгости приговоров, сколько из-за того, что государство, вместо того, чтобы самоустраняться, согласно великолепной идеологии Маркса, всё больше укрепляется – через бюрократию, милитаризм, полицию и т. д.» [17, с. 612]. Замість суспільної рівності та загального благоденства люди отримали новий антидемократичний режим, який був ще жорстокішим за той, що був до нього. Але якщо за В.І. Леніна СРСР мав риси авторитарного режиму і не був надто жорстоким, то за Й.В. Сталіна ситуація значно ускладнюється: формується потужна репресивна машина – НКВС, яка знищує всіх інакодумців і людей, які займаються вільним мистецтвом; створюється система ГУЛАГ, куди звозять усіх політв'язнів та діячів мистецтва. За останніми даними, від сталінських репресій постраждав 51 млн 755 тис. осіб, 40 млн. з яких були розстріляні або загинули в таборах [16]. Парадоксальним є той факт, що попри масові репресії, «сталінська конституція» 1937 року була найгуманнішою та найдемократичнішою у світі. Суттєво змінюється ситуація за наступних лідерів СРСР, які відмовилися від масових репресій і взяли курс на більш гуманістичний підхід.

Говорячи про тоталітарні режими, не можна обійти стороною нацистський режим у Німеччині та фашизм в Італії. Якщо у СРСР хоча б мета була позитивною – досягнення рівності для всіх, то в цих державах навіть основна мета була антигуманною. Дані режими характеризуються як суто тоталітарні і спрямовані на знищення людей. Хворобливі ідеї Гітлера були направлені на підпорядкування всіх сфер суспільного життя єдиній, вигідній владі ідеології. Фактично, він хотів «переформатувати» людей, змусивши повірити в свою ідею. Основними проявами тоталітаризму в нацистській Німеччині було панування єдиної ідеології, уся повнота влади була зосереджена в руках «вождя», усі непокірні жорстко знищувались. Як і в СРСР, в Німеччині був створений каральний орган – «гестапо», який займався пошуком і знищенням інакодумців. За роки панування нацистів через концтабори пройшло 4,6% німецького населення, 0,65% – загинуло [14].

Не дарма 1932 рік називають «чорним роком в історії». Саме в цей рік до влади в Німеччині приходять NSDAP, в СРСР набирає обертів тоталітарна машина Сталіна, починається Голодомор 1932–1933 років, в США особливо сильно загострюється економічна криза. Практика показала, до яких жахливих наслідків може призвести невміле управління державою в руках вузького кола осіб. Як писав Жан-Жак Руссо: «Немає нічого небезпечнішого за владу в невмілих руках» [7, с. 223].

Світовий досвід II Світової війни показав, що Ліга Націй та її статут малоефективні і не можуть створити умов для нормального функціонування й розвитку людського суспільства. Значним кроком до демократизації суспільства стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року Загальної декларації прав людини. Основним завданням цього документа була побудова світу на засадах гідності, свободи, рівності й братерства. Знаковим є той факт, що ні одна країна світу не проголосувала проти даної Декларації. Лише СРСР з маріонетковими урядами країн, які вона контролювала, утримались. Таке рішення було зумовлено тим, що статті, викладені в документі, суперечили радянському устрою і були загрозою для тоталітарного режиму Радянського Союзу.

Кінець XX століття характеризується поваленням тоталітарних режимів і переходом переважної частини країн до демократії. Значних успіхів у демократизації досяг останній Генеральний секретар Радянського Союзу Михайло Горбачов, який проголосив курс на лібералізацію, гласність та свободу волевиявлення у суспільстві. Також даний період ввійде в історію розвитку суспільства завдяки тому, що в цей час утворюється найбільш продуманий

та гуманістичний режим – демократія Європейського Союзу. Вона охоплює й регулює всі сфери державного й суспільного життя, що значно покращує суспільний клімат не тільки в країнах ЄС, а й в усьому світі в цілому. Як стверджується в нормативних актах ЄС:

«Права людини, демократія й верховенство права є основними цінностями для Європейського Союзу. ЄС прагне, аби всі права людини – громадянські, політичні, економічні, соціальні чи культурні – шанувалися повсюдно, відповідно до положень, викладених у Загальній декларації прав людини й повторно підтверджених на Всесвітній конференції з прав людини, що відбулася в 1993 році. Крім того, ЄС сприяє дотриманню прав жінок, дітей, представників меншин та біженців, чи шукачів притулку.

У Лісабонському договорі, в якому визначено правову й організаційну основи ЄС, чітко вказується, що Союз має керуватися принципами демократії, верховенства права, всезагальності і неподільності прав людини й засадничих свобод, шанування людської гідності, рівності й солідарності, а також дотримання принципів Статуту ООН і міжнародного права. Ці принципи підкріплені європейською Хартією засадничих прав, що поєднує всі ці положення в одному документі» [13].

На сьогодні поширення демократії є доволі сильним і щороку охоплює все більше країн. Наприклад, Куба, яка донедавна була тоталітарною країною на чолі з Фіделем Кастро, сьогодні робить невеликі, але впевнені кроки для переходу до демократії. Також яскравим прикладом є Республіка Білорусь, яка останнім часом намагається позбутися залежності від Росії та перейти на новий рівень стосунків з Європою, що позитивно вплине на політичний та соціальний устрій в країні.

Але незважаючи на позитивні зрушення в системі державних режимів, залишаються уряди країн, для яких особисті амбіції та матеріальні інтереси дорожчі за процвітання держави й покращення життєвих умов своїх громадян. Такими країнами, насамперед, є Росія та КНДР. Яскравим прикладом на підтвердження цієї думки є той факт, що на армію в Росії щорічно витрачається 87,8 млрд. \$, а на освіту та охорону здоров'я – 16,3 та 19,8 млрд. \$ відповідно [5]. Такі офіційні дані державної статистики, але незалежні експерти стверджують, що реальні витрати на розвиток даних галузей значно нижчі й не відповідають дійсності. Та не можна сказати, що з 1991 року РФ була тоталітарною країною. Якщо подивитись архівні дані ЗМІ, культурні та наукові дослідження 1998–2001 років, то можна сказати, що Росія робила певні кроки для переходу до демократії. Але з плином часу ситуація ускладнюється. До негативних змін варто віднести: посилення централізації влади та її панівне становище; посилення пропаганди в ЗМІ та культурній сфері; ліквідація невдоволених. Кричущим був факт убивства відомих російських опозиціонерів, що показав усього світу негативні зрушення в російській політичній системі. На сьогодні загальновідомо, що більшість опозиційних діячів або вже емігрували, або збираються це зробити.

На відміну від РФ, яка тільки робить кроки до тоталітаризму, в КНДР даний режим поширений вже давно і набув колосальних масштабів. Варто почати з того, що в Кореї існує проблема голоду. Офіційно голод в країні тривав в 1995–1999 роках, але за даними міжнародних організацій та незалежних експертів, проблема нестачі продовольства залишається й сьогодні. Також варто відзначити культ особи корейських «вождів», які мають усю повноту влади й ладні робити усе, що їм заманеться. Кричущим є факт убивства вождем КНДР Ким Чен Іном свого рідного дядька, який міг отримати владу, а також усіх членів його родини. Також до негативного варто віднести заборону на усі види ЗМІ, окрім тих, що підконтрольні уряду. Наприклад, Інтернетом в КНДР може користуватись лише голова держави, а інші громадяни мають доступ лише до закритих локальних мереж, які контролюються силовими структурами. Особливо небезпечним для усього світу є наявність у КНДР ядерної зброї, якою уряд постійно погрожує в разі втручання у політичний режим країни. Усе це свідчить про порушення прав людини у всіх його проявах [12].

Принципово іншою є ситуація в Україні. Наша держава від самого початку прагнула до демократії та забезпечення прав і свобод кожної людини. Починаючи з 1991 року, коли Україна отримала незалежність, у нас випала реальна можливість побудувати демократичну державу,

для якої свобода волевиявлення і верховенство права будуть не пустими словами, а діючими факторами, на які буде спиратись наша держава. Можна з упевненістю сказати, що Україна неухильно тримається демократичного курсу. Конституція, прийнята 1996 року говорить:

«Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі своїх громадян в управлінні справами держави й суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Говорячи про Україну як соціальну державу, слід узяти до уваги її орієнтацію на здійснення широкомасштабної та ефективної соціальної політики, що діставала б вияв у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належній підтримці малозабезпечених верств населення тощо» [9].

Висновки. Підсумовуючи сказане, варто відзначити, що трансформації в системі державних режимів і права були довгими та доволі складними. Не припиняються вони й сьогодні. За час свого існування людство багато «експериментувало», намагаючись знайти ідеальний державний режим, який був би прийнятним для всіх. На сьогоднішній день таким режимом є демократія, яка встановлює більш-менш стійкий баланс між кожною людиною і державою. Та попри розвиток і поширення демократії у світі, залишається багато нерозв'язаних проблем і питань, які потребують посиленої уваги та зважених дій. На нашу думку, процес переходу до демократії буде поширюватись і надалі, витискаючи зі світової політичної арени антигуманні, жорстокі режими. В недалекому майбутньому усі люди зрозуміють, що тоталітарні режими не зможуть покращити стан речей у суспільстві, а будуть тільки ускладнювати ситуацію. Демократія ж, навпаки, зможе вирішити більшість питань, які залишаються актуальними й сьогодні, покращити рівень життя кожної людини окремо і всього людського суспільства в цілому.

Список використаних джерел:

1. Арндт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли / пер. с англ. и нем. Д. Аронсона. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. – 416 с.
2. Аристотель. «Политика. Афинская полития». Серия: «Из классического наследия». М, Мысль, 1997, с. 271 – 343 с.
3. Архіви України – Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/14.pdf.
4. Бузескул В.П. Тирания и тираны в древней Греции // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – СПб., 1890–1907. – Том 33.
5. Відкритий бюджет Росії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://budget4me.ru/ob/faces/analysis/health-expenses>.
6. Державний архів США. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration.html>.
7. Длугач Т.Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества). – М.: Изд-во Института философии РАН (ИФРАН), 2006. – 249 с.
8. Государственный режим древнего мира // Закон сегодня. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://lawtoday.ru/razdel/biblo/iqipzs/001/DOC_007.php.
9. Конституція України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96>.
10. Куликов Л.М. Основы социологии та політології: учебный посібник. – Финансы і статистика, 2005. – 182 с.
11. Матузов Н.И. Теория государства и права / Н.И. Матузов, А.В. Малько – М., 2000.
12. Незалежні новини з КНДР. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://piter.tv/event/V_KNDR_kaznili_vseh_rodstvennikov_dyadi_Kim_Chen_Ina/.
13. Офіційний сайт Єврокомісії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/index_en.htm.

14. Перший концтабір Дахау: як Гітлер знищував німців. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tfolk.ru/?p=16649>.
15. Петров В.С. Сутність, зміст і форми держави, Л., 1971. – 383 с.
16. Rudolph Rummel. Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hawaii.edu/powerkills/NOTE4.HTM>.
17. Сичилиано Э. Жизнь Пазолини / Пер. с ит. И.В. Соболевой. СПб.: Лимбус-пресс; Издательство К. Тублина, 2012. – 715 с.
18. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Время расцвета демократии. – М.: Наука, 2008. – 384 с.
19. Тюрин Е.А. Теократичний фактор в політиці. О.: ОРАГС, 2009. – 192 с.
20. Фролов Е.Д. Грецькі тирані (IV ст. до н. е.) Л., 1972. – 200 с.

